

УДК 378

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.64-2.13>

В. В. Мішеченко

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки і психології початкової освіти
Глухівського національного педагогічного
університету імені Олександра Довженка

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ МУЗИЧНО-ЕСТЕТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У виховному процесі важливим є безпосереднє спілкування дитини з природою, яке є невичерпним джерелом високих моральних почуттів. У статті розглядається проблема формування екологічної свідомості учнів початкової школи на уроках музики. Автором розкрито сутність екологічної свідомості школярів, яка проявляється в результаті їхньої взаємодії з природним довкіллям та навколишнім світом. Підвищенню ефективності формування екологічної свідомості учнів й збагаченню процесу екологічної освіти й виховання сприяють засоби музичного мистецтва. Музика, властивими їй художніми засобами, відтворює мову природи, допомагає формувати більш глибокі, емоційно забарвлені уявлення про неї.

Засоби музичного мистецтва допомагають розкрити проблему формування екологічної свідомості в учнів початкової школи, яка вміщує у своїй структурі не лише екологічні знання, уміння й цінності, а й визначається її емоційна складова частина.

Музичні твори про природу, які слухають і виконують школярі, викликають у них найрізноманітніші емоції, переживання, почуття радості, пробуджують доброту й ніжність, а це сприяє формуванню позитивного ставлення до образів природи, навколишнього світу. Діти, відчувачи красиве в природі й мистецтві, виражають добрі почуття та дбайливе ставлення до всього живого.

Формування екологічної свідомості учнів початкової школи здійснюється через засоби музичної виразності, з допомогою яких дитина відчуває гармонію з природним середовищем і саме музичні образи відбивають реальний природний світ у якому вона живе.

Співаючи та слухаючи твори про природу на уроках музичного мистецтва, ми виховуємо любов не лише до навколишнього, а й дбайливе ставлення до всього живого. У дітей виникає бажання сіяти квіти, садити дерева, доглядати за ними. Все це має неабияке значення для формування екологічного мислення та екологічної культури учнів початкової школи, позитивно вплине на ставлення дітей до природи, виявиться в різних видах природоохоронної діяльності, сприятиме формуванню у школярів ціннісного ставлення до природи.

Ключові слова: екологічне виховання, учні початкової школи, екологічна свідомість, засоби музичного мистецтва.

Постановка проблеми. Загострення екологічної ситуації в Україні вимагає перебудови змісту освіти на основі нових концепцій з метою становлення всебічної екологічної підготовки молодого покоління. Сьогодні великого значення набуває вивчення й переосмислення педагогічної спадщини України, зокрема з питань формування у дітей екологічного мислення, відповідної культури у відносинах з природою, виховання екологічної культури, гармонійних відносин людини й природи.

Формування дбайливого ставлення особистості до природи – складний, довготривалий процес, який передбачає формування знань про природу, сприяння діяльності, спрямованої на збереження, збагачення, доповнення та покращення навколишнього середовища.

Головними завданнями екологічного виховання є формування екологічної компетентності особистості – це не тільки знання морально-етичних норм і правил, а й ставлення, що перетворює їх у внутрішнє надбання людини, робить регулято-

ром її поведінки. Особистість, вихована на таких ідеях, зможе екологічно грамотно будувати свої взаємини з навколишнім середовищем [3, с. 223].

Виховання дбайливого, уважного ставлення до навколишнього середовища, розширення знань і вироблення навичок, необхідних для його охорони та поліпшення, повинні стати невіддільною частиною системи освіти [2, с. 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У педагогічних працях Ф. Дістервега, Я. Коменського, А. Макаренка, Й. Песталоцці, С. Русової, В. Сухомлинського, К. Ушинського, С. Шацького та інших розкривається досвід у вихованні гуманного ставлення дитини до природи, вони вважали природу важливим чинником виховання дітей. Я. Коменський наголошував, що людина – це частина природи, і вона повинна розвиватися за законами природи. І. Песталоцці вважав, що єдиний, справжній фундамент людського пізнання – сприймання природи. Увесь запас знань, якого набуває людина з допомогою відчут-

тів, є результатом уважного ставлення до природи [6, с. 19].

Психолого-педагогічні дослідження Л. Гринькової, І. Зверева, А. Плешакова, Л. Салаєвої та інших присвячені вивченню молодшими школярами екологічних зв'язків, що є у природі. Наукові дослідження В. Ільченко присвячені методиці формування у свідомості учнів об'єктивної картини природи як цілісної єдності природних об'єктів та процесів, які відбуваються в ній.

У сучасній педагогіці проблемам екологічної підготовки школярів присвячені роботи Т. Байбари, Н. Бібік, Г. Білявського, І. Зверева, О. Листопад, Н. Мойсеєва, Л. Нарочної, Н. Пустовіт, Л. Симонової та інших. Екологічна освіта розглядається ними як безпосередній процес впливу на людину з метою формування знань, практичних умінь і навичок, певної орієнтації в галузі природо-користування й охорони природи. Кінцевою метою й результатом екологічної освіти та виховання є екологічна культура.

Цінний внесок у розв'язання проблеми був зроблений видатним педагогом В. Сухомлинським. Він писав: "Як важливо не допустити, щоб шкільні двері не відгородили від свідомості дитини навколишній світ! Я прагнув, щоб в усі роки дитинства навколишній світ, природа постійно жили свідомість учнів яскравими образами, картинами, сприйняттями та уявленнями, щоб закони мислення діти усвідомлювали як струнку будову, архітектура якої підказана ще більш струнким витвором – природою" [7, с. 128].

Ним були теоретично обґрунтовані та впроваджені в практику Павлівської школи форми й методи організації природоохоронної діяльності з учнями. Він вважав, що природа як світ, в якому дитина народжується, пізнає навколишню дійсність і саму себе, полегшує виховну роботу та водночас ускладнює її, бо робить багатою, багатограннішою. Постійне спілкування з природою й взаємодія з нею стає істотною стороною виховного процесу [9, с. 134].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є обґрунтувати можливості формування екологічної свідомості учнів початкової школи засобами музичного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. У Концепції екологічної освіти України стверджується, що учні в початковій школі набувають елементарних знань про природу та взаємозв'язки у ній, взаємодію та взаємовплив людини та природи, усвідомлення погіршення стану навколишнього середовища внаслідок нераціональної господарської діяльності, розвиток ціннісного ставлення до природи як джерела задоволення естетичних, комунікативних і пізнавальних потреб особистості [5].

Проблема дбайливого ставлення до природи, охорони навколишнього середовища, кардиналь-

ного поліпшення екологічної обстановки в Україні стає дедалі актуальнішою. Тому необхідно виховати покоління людей, які б свято берегли землю, повітря, ліс, воду, плекати в кожній дитині відчуття гармонії природи й людини.

У початковій школі для ефективного екологічного виховання учнів потрібно здійснювати комплексний підхід у природоохоронній роботі на всіх етапах освіти та діяльності. Саме молодший шкільний вік є найбільш активним періодом формування світогляду людини, її характеру, звичок і ставлення до навколишнього світу.

Перед загальноосвітньою школою – саме початковою, яка відіграє вирішальну роль у прищепленні дітям почуття високої відповідальності за рідну природу, стоять завдання: викликати у дітей емоційний відгук на різноманітні явища та об'єкти природи, бажання милуватися й насолоджуватися природою, прагнення виразити свої почуття від спілкування з нею засобами художнього слова, мистецтва, розкрити дітям значення природи як частини культури, формувати в молодших школярів екологічну культуру, усвідомлення, що в природі все збалансовано.

Один із перших кроків наближення дітей до природи, розуміння її – це допомогти відчутти природу, адже в природі можна всього торкнутися, багато чого побачити й почути. Для того, щоб діти краще знали й розуміли навколишній світ, щоб мали уявлення про ті екологічні проблеми, які постали перед людством, треба, щоб вони спочатку набули певного запасу знань про навколишню природу.

Природа – це один із чинників, що впливає на розвиток і формування естетичних почуттів, невичерпне джерело естетичних вражень та емоційного впливу на людину. Любов і бережне ставлення до рідної природи виховується з раннього віку. Саме природа є носієм і джерелом естетичних цінностей, тому процес естетичного виховання немислимий без спілкування з природою. По-справжньому рідний край любить лише той, хто охороняє й вмів перетворює природу. Від уміння жити в гармонії з навколишнім, від успішного здійснення екологічної освіти, формування нового екологічного мислення великою мірою залежить майбутній стан природного середовища. «Природа – моя мати, я її оберігаю не тому, що вона мені буде потрібна в майбутньому, не тому, що я можу насолоджуватися нею, а тому, що я її частина. Я знаходжусь у ній не для того, щоб користуватися нею, володіти нею, господарювати в ній, а для того, щоб злитися з нею у своєму власному житті, й у житті своїх дітей і нащадків» [8, с. 144].

Учитель початкової ланки повинен стати носієм високої екологічної культури, використовувати всі можливості, щоб посіяти в серцях школярів

зернятка любові до природи. Він повинен мати глибокі еколого-природничі знання та музично-естетичний кругозір, розуміти особливості художньо-образного зображення світу в музичному мистецтві.

Щоб любити природу, потрібно її знати, а щоб знати, слід вивчати. Знання відіграють провідну роль у формуванні дбайливого ставлення молодших школярів до природи як основи виховання екологічної культури особистості.

У процесі пізнання природи формуються й розвиваються естетичні почуття та смаки. Сприймання естетичних явищ природи й переживання, які водночас виникли, залежать від уявлень, знань і загального розвитку людини. Залучаючи школярів до активної діяльності з охорони й примноження природних багатств, вчителі підводять їх до розуміння, що краса рідної природи багато в чому залежить від них самих.

У молодшому шкільному віці дитина певною мірою наслідує поведінку близьких і знайомих людей, тому дорослим важливо на власному прикладі, а також на прикладі інших людей заохочувати та привчати дитину позитивно ставитися до навколишнього середовища [1, с. 64].

Промінь сонця, який пробивається крізь хмарку, її рух, чистий звук, що пролунав вдалині, яскраво забарвлена жилка на листку, вигин морської хвилі, красива лінія гірського хребта – все це певним чином впливає на людину й викликає естетичні почуття. Хто відчув красу, а потім відтворив її у своїй пам'яті, погодиться, що естетичне захоплення природою – це вже початок глибокої любові до природи й потяг до неї. Дивлячись на березу, ми не тільки радіємо красі її форми й ніжним відтінком забарвлення, а й згадуємо ті місця, які пам'ятаємо з дитинства.

Діти дуже рано починають відчувати красу природи. Багатство навколишньої природи викликає навіть у дітей молодшого шкільного віку почуття радісного здивування. Естетичний вплив природи на дитину значною мірою пояснюється тим, що прекрасне сприймається в доступній і привабливій формі. Водночас діти виявляють швидкі емоційні реакції. Природа викликає у дітей великий діапазон почуттів і переживань. Милування чудовими картинами природи розвиває дитячу фантазію, загострює спостережливість, настроює на глибокі роздуми. Спостереження за явищами природи робить слух дітей тоншим, око гострішим, а душу – багатою, щедрою.

З любові до рідної природи починається любов до Батьківщини. З дитячих років у пам'яті кожного живе світлий образ рідного краю. У одних – це поля, річки й озера, в інших – високі гори, тихі вулиці рідного міста. Любов до рідного краю ми проносимо через усе життя.

Початкова школа важливе місце приділяє естетичному вихованню, де музичне мистецтво має

велику вагу у процесі формування позитивного ставлення школярів до навколишньої дійсності та природи.

У сучасних умовах значно підвищується роль музичного мистецтва як засобу розвитку духовної культури молодшого школяра. Музика є найдивовижнішим і найтоншим засобом залучення до добра й краси, людяності. У ній важливу роль відіграють почуття та емоційна сфера. Головною метою музичного мистецтва є вироблення в слухача здібностей сприймання музично-слухових образів, через які людина виражає своє ставлення до навколишнього світу й природи. Тому, учитель музики повинен мати широкий музично-естетичний кругозір, розуміти особливості художньо-образного зображення світу в музичному мистецтві [4, с. 33].

Музика, властивими їй художніми засобами, відтворює мову природи, допомагає формувати глибші, емоційно забарвлені уявлення про неї. Для композитора природа виступає тим джерелом, з якого він черпає свої емоції, почуття та настрої, натхнення, що є основою його музики про природу та її явищ. З допомогою різноманітних засобів музичної виразності композитор зображає об'єкти природи, пори року, дощ, шум моря, спів пташок, ліс тощо.

Аналізуючи програму з музики для початкової школи слід зазначити, що вона містить велику кількість музичних творів про природу, природні явища, природні об'єкти, які діти слухають на уроках музики: «Дощик», «За метеликом» муз. В. Косенка, «Пташка», «Ранок», «Захід сонця», «Весною», «Вечір в горах» муз. Е. Гріга, «Море» з опери «Казка про царя Салтана» муз. М. Римського-Корсакова, «Ходить місяць над лугами» муз. С. Прокоф'єва, «Сонечко» муз. В. Барвінського, «Пісня жайворонка», «Вальс квітів» з балету «Лускунчик» муз. П. Чайковського, «Метелик» муз. А. Штогаренка, «Світанок», «На річці» муз. М. Сільванського, «Карнавал тварин» муз. К. Сен-Санса, «Реве та стогне Дніпр широкий», «Політ джмеля» з опери «Казка про царя Салтана» муз. М. Римського-Корсакова тощо.

Вокально-хоровий репертуар програми представлений такими яскравими, змістовними й доступними для сприйняття й виконання українськими народними піснями про природу: «А вже весна», «Жучок», «Щебетала пташечка», «А ми просо сіяли», «Ой ходила дівчина бережком», «Вийди, вийди, сонечко» в обр. Л. Ревуцького, «Над річкою бережком» в обр. М. Леонтовича, «Зацвіла в долині», «Берізонька» муз. А. Філіпенка, «Перепілонька» білоруська народна пісня та ін. Усі ці музичні твори про природу та її явища добродійно впливають і формують ціннісне ставлення дітей до природи, до всього живого.

Саме композиторська, народна музика відзначається яскравою малюнковістю, звуковою ре-

лістичністю й допомагає учням початкової школи наблизитися до навколишнього світу природи, помилуватися її красою, задуматися про її збереження та захист.

Слухаючи музику, у якій зображена природа, пори року, пташиний спів, дзюрчання струмка, зимова заметіль, весняний дощик та інші явища, не кожен учень може розповісти про свої почуття, тому що немає відповідної підготовки. Наприклад, слухаючи музику П. Чайковського з циклу «Пори року», деякі діти визначають її як хорошу музику. В уяві інших виникають певні картини: вони бачать, що йде сніг і білою пеленою лягає на нічне місто, а сніжинки, кружляючи, падають на землю, вкриваються інешм дерева, сніг рипить під ногами, і «колючі голки», доторкаючись до обличчя, падають на землю. Музичні образи викликають емоції, діти радіють, уявляючи зимовий пейзаж.

На уроках музики учителю слід використовувати ілюстративний матеріал і наочність із зображенням природи, що допоможуть у проведенні бесіди на екологічну тематику, про охорону та чистоту рідного краю, про захист навколишнього світу, а також для глибшого й емоційнішого сприйняття навчального матеріалу.

Навчити дітей розуміти й любити рідну природу можна шляхом залучення їх до музичних творів, що змальовують яскраві її картини. Використовуючи наявні у школярів уявлення про навколишній світ, ми шляхом показу й аналізу музики, що відтворює образи тварин, птахів або змальовує явища природи, збагачуємо їхні враження, розширюємо знання, привчаємо не лише бачити, любити красу рідних просторів, а й берегти, охороняти їх.

Школярі, уважно слухаючи музику, повинні почути в ній голоси природи. Наприклад, п'єса С. Прокоф'єва «Дощ і райдуга» допомагає уявити засобами музики краплини дощу й переливи барв райдуги на сонці. П'єса Е. Гріга «Ранок» передає ніжні барви світанку й викликає такий душевний стан, який відчуваєш, коли бачиш схід сонця, а «Пісня Жайворонка» П. Чайковського відтворює ніжне пташине щебетання. Музика у п'єсі В. Косенка «За метеликом» змальовує грайливого метелика, якого ніяк не може спіймати хлопчик.

Образи природи в музиці несуть в собі пісенний початок. У них відчувається пісенна виразність, яка тонко й чуттєво передає людські переживання. Пісня Л. Бетховена «Вільшаночка» має глибокий виховний зміст, взятий композитором з реальної дійсності.

– Скажи вільшаночко, чому
Літаєш круг гнізда?

Твій голос жалібно луна,
Яка тобі біда?

– Дитя моє, навкруг поглянь,
Душа моя щемить:

Моїх украдено дітей –

І матері болить.

Гніздо хлопчина розорив,
Та сором його взяв,
Поклав пташат він у гніздо

І лагідно сказав:

– Прости, вільшаночко, мені
Я сам собі не рад,
Зробив тобі, я, пташко, зло,
Візьми дітей назад.

У цій пісні мелодія змальовує не тільки картину природи, а й показує переживання хлопчика.

Серед багатьох чинників, які особливо впливають на виховання дітей, на перше місце варто поставити мамину пісню, виспівану над колискою немовляти:

Ой повішу колисочку
Та й на калиночку,
Буде вітрець колисати
Любу дитиночку,
Буде вітрець повівати,
Колиску хитати,
Дрібний дощик буде іти,
Дитя напувати,
Пташки будуть надлітати
Дитині співати.

Під впливом материнського голосу в дитини розвиваються естетичні почуття, емоційність. Коліскові пісні приваблюють своєю простотою, безпосередністю, ніжністю, співучістю. На їхній основі можна виховати любов до тварин, птахів, комах, естетичне ставлення до природи, що може вплинути на виховання доброти й чуйності.

Велике значення у формуванні екологічної культури учнів початкової школи відіграє музичний фольклор, у якому пов'язується землеробська праця з тими явищами природи, від яких залежала успішність праці. На уроках музики діти знайомляться з жнивварськими піснями: «Сіяв мужик просо», «Вийшли в поле косарі», «Вгору сонінко», «Котився снопочок» та ін., веснянками: «Вийди, вийди, Іванку», «Подольночка», «Вербовая дощечка» та ін., закличками: «Вийди, вийди, сонечко», «Іди, іди, дощику» та ін.

На уроках учні початкової школи співають примовки – це короткі, переважно віршовані звернення до тварин, птахів і комах, імітування пташиних голосів, наприклад, «Ластівки, ластівки», «Зозуле рябенька», «Мурашка, мурашка» та ін. Вони облагороджують серця дітей, об'єднують їх з природою, вчать дбайливо ставитися до всього живого.

Висновки та пропозиції. Отже, співаючи та слухаючи твори великих композиторів про природу, ми виховуємо любов не лише до навколишнього світу, а й дбайливе ставлення до всього живого. У дітей виникає бажання сіяти квіти,

садити дерева, доглядати за ними. Все це має неабияке значення для формування екологічного мислення та екологічної культури молодшого школяра, позитивно впливає на ставлення дітей до природи, виявляється в різних видах природоохоронної діяльності, сприяє формуванню в учнів початкової школи ціннісного ставлення до природи. Бачення школярами краси природи сприяє розвитку інтересу до неї, всебічному розвитку дітей, виховує активних людей, які емоційно сприймають твори музичного мистецтва й красу навколишньої дійсності. Краса природи надихає дітей творити добро, допомагати дорослим розв'язувати важливі проблеми екології, сприяє вдосконаленню їхньої життєвої позиції.

Список використаної літератури:

1. Гавриленко О.Г. Роль досвіду вчителя початкових класів у формуванні екологічної культури своїх. *Проблеми і перспективи початкової освіти. Матеріали науково-практичної конференції*. Глухів, ГДПІ, 1999. С. 63–66.
2. Гордиенко И. Природоохранное образование в школе. Киев : Рад. школа, 1981. 183 с.
3. Грошовенко О. Формування дбайливого ставлення молодших школярів до природи в процесі позаурочної еколого-виховної роботи. *Сучасні вимоги до виховної діяльності вчителя початкових класів*. Бар, 2006. С. 223–225.
4. Дорошенко Т. Музика у викладанні інтегрованого курсу «Навколишній світ». *Початкова школа*. № 2. 2005. С. 33–35.
5. Концепція екологічної освіти в Україні. *Директор школи*. 2002. № 16.
6. Осипенко Н. Особливості еколого-натуралістичного виховання школярів. *Початкова школа*. 1997. № 3. С. 19–20.
7. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. Вибр. Твори : у 5 т. Київ : Рад. шк., 1977. Т. 3. 670 с.
8. Тарасенко Г.С. Паросток : методика гуманістичного виховання дітей засобами природи. Вінниця, 2000. 192 с.
9. Шаповал Л.М. В.О. Сухомлинський про організацію природоохоронної діяльності учнів Павлівської школи. *Педагогіка та психологія : зб. наук. праць*. В.9. Харків : ХДПУ, 1999. С. 134–137.

Mishedchenko V. The formation of primary pupils' ecological consciousness by means of musical and aesthetic activity

The child's contact with nature which is a source of high moral feelings is very important in educational process. The article deals with the problem of primary pupils' formation of ecological consciousness at music lessons. The author reveals the essence of pupils' ecological consciousness which shows itself in the result of their interconnection with environment and world around them. The means of musical art contribute to effective formation of pupils' ecological consciousness and enrichment of ecological educational process.

The means of musical art help to uncover the problem of formation of primary pupils' ecological consciousness, which contains not only ecological knowledge, skills and values in its structure, but the emotional component.

Musical works about nature, which pupils hear and play, arouse different emotions, experiences, feelings of joy, awaken kindness and tenderness, help to form positive attitude to nature and world around. While feeling beauty in nature and art, children express good feelings and careful attitude to everything alive.

The ecological consciousness of primary pupils is formed through means of musical expression, due to which a child feels a harmony with environment and musical images reflect the real natural world where he lives.

Music with its artistic means represents the language of nature, helps to form deeper and emotionally colorful impressions about it. While singing and listening to compositions about nature at music lessons we bring up not only love but cautious attitude to everything alive. Children get the desire to plant flowers, trees and care about them. All these have a great meaning to the formation of ecological thinking and ecological culture of primary pupils and will influence positively children's attitude to nature and will be shown during different kinds of natural activities, it will help to the formation of children's valuable relation to nature

Key words: ecological education, primary pupils, ecological consciousness, means of musical art.